

O'ZBEK TILIDAGI RANG NOMLARINING ETNOLINGVISTIK TAHLILI

Qazaqova Nozima Abdulboqiyevna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent: nozimakozakova2@gmail.com

Bozorova Dilorom Abdurahim qizi

University of Business and Science

Lingvistika (o'zbek tili) yo'nalishi 1-kurs magistranti

dilorombozorova96@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20570485>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilidagi rang nomlari (kolorativ leksika) etnolingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Rang – til tizimida nafaqat fizik voqelikni aks ettiruvchi, balki xalqning dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlari va milliy mentalitetini bevosita ifodalovchi lingvomadaniy belgi sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda asosiy rang nomlari – oq, qora, qizil, yashil, ko'k va sariq – ning etnolingvistik mazmuni, ularga birikkan madaniy konnotatsiyalar va simbolik ma'nolar qatlamli tahlil usulida o'rganiladi. Rang nomlarining badiiy matn, folklor, maqol-matallar va kundalik nutqdagi qo'llanilishi asosida milliy o'ziga xos, umumturkiy va universal qatlamlar ajratiladi hamda o'zbek xalqining rang orqali dunyoni idrok etish xususiyatlari ko'plab misollar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: rang nomlari, kolorativ leksika, etnolingvistika, lingvomadaniyat, rang simbolikasi, milliy mentalitet, o'zbek tili, madaniy konnotatsiya, etnokulturologik tahlil, zoosimvolik.

Аннотация: В данной статье цветоименования узбекского языка (кolorативная лексика) исследуются в этнолингвистическом аспекте. Цвет рассматривается как лингвокультурный знак, отражающий не только физическую реальность, но и мировоззрение народа, его духовные ценности и национальный менталитет. В исследовании послойно анализируется этнолингвистическое содержание основных цветообозначений – белый, чёрный, красный, зелёный, синий и жёлтый – а также связанные с ними культурные коннотации и символические значения. На основе функционирования цветоименований в художественных текстах, фольклоре, пословицах и поговорках и повседневной речи выделяются национально-специфический, общетюркский и универсальный пласты.

Ключевые слова: цветоименования, kolorативная лексика, этнолингвистика, лингвокультурология, символика цвета, национальный менталитет, узбекский язык, культурная коннотация, этнокультурологический анализ.

Abstract: This article examines colour names (colorative lexis) in the Uzbek language from an ethnolinguistic perspective. Colour is considered a linguocultural sign that reflects not only physical reality but also the people's worldview, spiritual values, and national mentality. The study analyses the ethnolinguistic content of the main colour terms – white, black, red, green, blue, and yellow – together with their associated cultural connotations and symbolic meanings, employing a stratified analytical method. On the basis of the use of colour names in literary texts, folklore, proverbs, and everyday speech, nationally specific, common Turkic, and universal strata are distinguished, and the characteristics of the Uzbek people's colour-mediated perception of the world are illuminated with numerous examples.

Keywords: colour names, colorative lexis, ethnolinguistics, linguoculturology, colour symbolism, national mentality, Uzbek language, cultural connotation, ethnoculturological analysis.

Kirish.

Rang nomlari til tizimining eng qadimiy va madaniy jihatdan eng boy qatlamlaridan birini tashkil etadi. Har bir xalqning rang idroklash tizimi uning tarixi, turmush muhiti va qadriyatlari bilan uzviy bogʻliq. A. Nurmonov ta'kidlaganidek, til birliklari, jumladan rang nomlari, xalq hayotini bevosita aks ettiradi: tabiat, turmush, marosim va ishonchlar tilning leksik qatlamida o'chmas iz qoldiradi [1]. Aynan shu iz rang nomlarida eng aniq va yorqin namoyon bo'ladi.

Rang nomlarining etnolingvistik tadqiqi fanda nisbatan yosh yo'nalish bo'lsa-da, uning ahamiyati beqiyos. N. Mahmudovning kuzatishicha, o'zbek xalqi tilida rang nomlari bilan boyigan iboralar milliy mentalitetning eng mustahkam va doimiy belgilarini saqlab keladi [2]. Shu nuqtadan kelib chiqib, ushbu maqolada o'zbek tilidagi rang nomlari – oq, qora, qizil, yashil, ko'k va sariq – etnolingvistik metodologiya asosida tahlil qilinadi va ularning madaniy-simvolik qatlamlari ochib beriladi.

Adabiyotlar tahlili.

O'zbek tilshunosligida rang nomlarini tadqiq etish an'anasi qadimiyliги bilan ajralib turadi. A. Hojiyev rang nomlari asosidagi frazeologik birliklarning shakllanish yo'llarini ko'rib chiqib, ular orasida metaforali va metonimik ko'chish asosida yuzaga kelgan rang-tus iboralarini alohida tahlil qilgan [4]. Bu tadqiqot o'zbek tilida rang nomlarining leksik-semantik tavsifini belgilab bergan va keyingi izlanishlar uchun mustahkam poydevor yaratgan.

N. Mahmudov rang nomlarini o'zbek she'riyatidagi estetik funksiyasi nuqtai nazaridan o'rganib, ularning an'anaviy she'riy tizimda qanday lisoniy-madaniy arhetiplarga aylanib ketganini ko'rsatgan [2]. D. Xudoyberganova esa antropotsentrik yondashuv doirasida rang bildiruvchi so'zlarning insonga oid tasviriy vositalar bilan o'zaro bog'liqligini – xususan, inson tashqi qiyofasini tasvirlashda rang nomlarining rolini – tadqiq etgan [5].

F. Usmonov rang nomlarining lingvomadaniy xususiyatlarini dissertatsiya darajasida o'rganib, o'zbek tilidagi rang nomlari tizimida milliy o'ziga xos elementlarni aniqlagan [6]. M. Yoqubbekova xalq qo'shiqlaridagi rang nomlarini o'rgangan monografiyasida qizil, oq va ko'k ranglarning xalq og'zaki ijodiyotidagi arxaik simvolik ma'nolarini ko'rsatib bergan [7]. Ushbu tadqiqotlar mazkur maqolaning nazariy-metodologik zaminini tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda uch asosiy metod qo'llanildi. Tavsifiy-tahliliy metod – rang nomlarini badiiy matnlar, folklor namunalari va kundalik nutqda kuzatish hamda ularning semantik-madaniy xususiyatlarini tavsiflash maqsadida; etnolingvistik kontekst tahlili – rang nomiga birikkan madaniy ma'nolar va xalq tasavvurlarini aniqlash uchun; qatlamli tahlil metodi – rang nomlarini milliy o'ziga xos, umumturkiy va universal qatlamlarga ajratib o'rganish uchun. Misol bazasi sifatida A. Qahhor, A. Oripov va E. Vohidov asarlaridan, "O'zbek tilining izohli lug'ati" [3] dan hamda o'zbek xalq maqol-matallar to'plamidan [8] tanlab olingan 220 dan ortiq rang bildiruvchi birlik tahlilga tortildi.

Natijalar va muhokama.

O'zbek tilidagi rang nomlarini etnolingvistik jihatdan tahlil qilganda, ularni bir nechta semantik-madaniy guruhga bo'lish maqsadga muvofiq. Har bir asosiy rang – oq, qora, qizil, yashil, ko'k, sariq – o'zbek xalqining madaniy ongida o'ziga xos simvolik ma'no majmuasini tashiydi. Ushbu ma'no majmualari urf-odatlar, marosimlar, she'riyat va kundalik nutqda mustahkamlanib, avloddan-avlodga o'tgan.

Rang nomlarining shakliy ifodalanishida ham madaniy ma'no mavjud. O'zbek tilida rang nomlari ko'p hollarda boshqa so'zlar bilan birikib, yasama birliklar hosil qiladi: qip-qizil, oppoq, qo'pi-qora, yam-yashil – bu shakllar intensivlikning madaniy belgilovchilari hisoblanadi. N. Mahmudovning kuzatishicha, bunday kuchaytirma shakl nafaqat lisoniy, balki madaniy jihatdan ham muhim: u o'zbek estetik tafakkurida o'sha rangning alohida ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi [11].

Oq va qora: qarama-qarshi simvolik qatlamlar

Oq rang o'zbek tilidagi eng ko'p qo'llaniladigan ijobiy etalon sifatida muqobil o'rin egallaydi. "Oppoq yurak", "oq niyat", "oq yo'l tilash", "oq soch" – bu iboralarda oq rang poklik, halollik, xayrli tilak va keksalik sharafining timsolidir. A. Nurmonovning ta'kidiga ko'ra, oq rangning ijobiy simvolizmi o'rta Osiyo xalqlarida qadimgi quyosh va nur kultiga borib taqaladi – nur oqaradi, nurdan hayot boshlanadi [1].

Etnomadaniy jihatdan alohida ahamiyatli holat shundaki, oq rang o'zbek marosim madaniyatida ikki qarama-qarshi ma'noni saqlab keladi. Bir tomondan – to'y dasturxonidagi oppoq non, kelin kiyadigan oq ko'ylak, hayrli kunlar nishoni. Boshqa tomondan – motam libosi ham an'anaviy ravishda oq bo'lgan. D. Xudoyberganova fikriga ko'ra, bu ikkilik oq rangning "chegaraviy" simvolini anglatadi: u hayot va o'lim, boshlash va yakunlash chegarasida turuvchi rang [5].

"Oq yo'l" – safarning xayrlisi, darvesh tilagi va xayrli niyatning umumxalq ifodasida.

"Oppoq yurak" – halol va toza niyatli insonni ta'riflashning eng keng tarqalgan iborasi.

Qora rang o'zbek tilidagi salbiy simvolik etalon sifatida ko'p hollarda namoyon bo'ladi: "qora baxt", "qora kun", "qora kiyinmoq", "qoralik", "qoraga chiqmoq". M. Yoqubbekova kuzatganidek, qora rang o'zbek xalq qo'shiqlarida baxtsizlik va g'am-anduh bildiruvchi asosiy rang sifatida qayta-qayta ishlatiladi [7]. Ammo qora rang o'zbek madaniyatida faqat salbiy ma'no tashimaydi: "qora ko'z" go'zallikning belgisi, "qora sochlim" sevgilini maqtash ifodasi sifatida faol qo'llaniladi.

"Qora kun" – og'ir, baxtsiz hayot yoki mushkul vaqtni anglatuvchi barqaror ibora.

"Qora ko'z" – she'riyatda go'zal sevgilining muhim belgisi sifatida.

Qizil rang: hayot, qon va baxt simvoli

Qizil rang o'zbek tilidagi eng ko'p qatlamli va madaniy jihatdan eng murakkab rang etalonlaridan biri. A. Hojiyevning frazeologik tadqiqotida ta'kidlanganidek, qizil rang bilan bog'liq iboralar o'zbek tilida ikki asosiy semantik yo'nalishni birlashtiradi: ijobiy yo'nalish (qon, hayot, baxt, to'yona) va salbiy yo'nalish (qon to'kilish, xavf, uyat) [4]. Bu ikkilik o'zbek xalqining qizilga nisbatan ikki tomonlama munosabatini – qo'rquv va ehtirom – bir vaqtning o'zida saqlab kelishidan darak beradi.

Badiiy ijodda qizil rang, xususan lola va qon obrazlari orqali, o'tkinchi go'zallikning va jasoratning asosiy timsoliga aylanib ketgan. A. Oripov she'rilarida lolaning qizil rangi nafaqat estetik, balki mavzu-falsafiy ma'no tashiydi: u yashayotgan hayotning shiddati va o'tkinchiligi haqidagi falsafiy mulohazaga aylangan [9]. F. Usmonov ta'kidlaganidek, qizil rang asosidagi etalonlar o'zbek she'riyatida she'r yozish an'anasining o'ziga xos markeri vazifasini ham bajaradi [6].

"Qizil qon" – jasorat va fidoyilik ifodasida, folklor va dostonlarda.

"Lola yonoq" – qizil rangning go'zallik etaloni sifatida she'riy nutqda.

Yashil rang: tiriklik, bahor va umid

Yashil rang o'zbek tilidagi umid va yangilanishning asosiy rangi. "Yashil bahor", "yashil o't", "yam-yashil", "yashil chaman" – bu iboralarda yashil rang hayotning davom etishi, tabiatning uyg'onishi va yangilanish umidining belgisi. A. Nurmonovning kuzatishiga ko'ra, yashil rangning

ijobiy simbolizmi o'rta Osiyo cho'l mintaqasida ayniqsa chuqur ildiz otgan: quruqlik va sariqlikdan keyin kelgan yashillik bu xalq uchun eng qimmatli ko'rinish bo'lgan [1].

Etnolingvistik jihatdan muhim holat shundaki, o'zbek tilida yashil rang islomdagi muqaddaslik tusini ham saqlab keladi. Yashil rang Islomda jannat va payg'ambar rangi sifatida qaraladi, bu esa o'zbek tilida yashil rangga birikkan konnotatsiyalarga diniy-ma'naviy qatlam qo'shgan. D. Xudoyberganova fikriga ko'ra, ushbu ikki qatlam – tabiiy va diniy – o'zbek madaniy ongida bir-biriga singib ketib, yashil rangga ayniqsa boy madaniy ma'no berib qo'ygan [5].

"Yashil bahor" – yangilanish va umidning eng keng tarqalgan ramzi.

"Yashil chaman" – farovon va serob hayot, obod makoni ifodasida.

Ko'k va sariq: ziddiyatli simbolik qatlamlar

Ko'k rang o'zbek tilidagi balandlik, ulug'vorlik va erkinlikning asosiy rangi. "Ko'k osmon", "ko'k ot", "ko'kka ko'tarmoq" – bu iboralarda ko'k rang cheksizlik va yuksalishning timsoli. Ammo etnolingvistik tahlil ko'k rangning ham qarama-qarshi qatlamlarini ochib beradi: "ko'karmoq" so'zi ham osmonga tegishli, ham yaraning ko'kartishi, kasallik yoki dahshatni bildiruvchi ma'noda ishlatiladi. M. Yoqubbekova kuzatganidek, ko'k rangning ushbu ikkiligi o'zbek xalq qo'shiqlarida ham o'z aksini topgan [7].

Sariq rang o'zbek tilidagi eng murakkab semantik holatni namoyon etadi. Bir tomondan – oltin, bug'doy, xazon sariqligi – farovonlik va yetilishning belgisi. Boshqa tomondan – "sariq kasallik" (sariqlik, jaundice), "sariq baxt" – kasallik va baxtsizlik ma'nosida. A. Hojiyevning frazeologik tadqiqotida ta'kidlanganidek, sariq rang asosidagi iboralarning aksariyatida noaniq yoki salbiy konnotatsiya ustunlik qiladi, bu esa sariq rangning o'zbek madaniy ongida ikki tomonlama simbolik mavqeiga ega ekanini ko'rsatadi [4].

"Ko'kka ko'tarmoq" – maqtash va ulug'lashning barqaror iborasi.

"Sariq baxt" – barqaror bo'lmagan, o'tkinchi yoki yolg'on baxtning ifodasida.

Rang nomlarining qatlamli tahlili

Milliy o'ziga xos qatlamga faqat o'zbek madaniy tajribasida mavjud bo'lgan rang nomlari va ular asosidagi iboralar kiradi. "Atlas rangi", "ola-bula" (motley), "qo'ng'ir" va "jigarrang" kabi rang nomlarining o'ziga xos qo'llanilishi, shuningdek ipak va atlasdagi rang an'analari shu qatlamga kiradi. F. Usmonov ta'kidlaganidek, o'zbek to'qimachiligida – atlas, baxmal, adras – foydalanilgan ranglar tizimi butun bir alohida madaniy rang leksikasini hosil qilgan [6]. "Atlas ko'k", "adras rangi", "baxmal qizil" iboralari milliy hunarmandchilik merosini tilning o'zida saqlab keladi.

Umumturkiy qatlamga qo'shni turkiy tillar – qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur – da ham uchraydigan, ammo o'zbek tilida o'ziga xos rang-tus kasb etgan rang ifodalari kiradi. "Ko'k osmon", "qizil qon", "oq yo'l" – bularning muqobillari qo'shni tillarda ham bor. Bu qatlam o'zbek tilining turkiy tillar oilasiga mansubligini va bir necha ming yillik umumiy ko'chmanchi-agrarian madaniy merosini aks ettiradi. A. Nurmonov ta'kidlaganidek, umumturkiy qatlamdagi rang nomlari ko'pincha tahlilchilarga "oddiy so'z" sifatida ko'rinsa-da, ularda kuchli madaniy xotira mujassamlashgan [1].

Universal qatlamga oy, quyosh, olov, qon va o't kabi tabiat universallari orqali qurilgan rang etalonlari kiradi. "Quyoshdek sariq", "qondek qizil", "o'tdek yashil", "qordek oq" – bularning muqobillari barcha tillarda uchraydi. D. Xudoyberganova fikriga ko'ra, universal qatlamdagi rang nomlari ham ma'lum bir tilda o'ziga xos konnotatsion rang kasb etishi mumkin: masalan, oq rangning ikki tomonlama simbolizmi o'zbek madaniyatida boshqa tillardagi oq rang simbolikasidan sezilarli farq qiladi [5].

Xulosa.

O'zbek tilidagi rang nomlarining etnolingvistik tahlili bir nechta asosiy xulosaga olib keladi. Metodologik jihatdan rang nomlari etnolingvistik tadqiqotning eng samarali ob'ektlaridan biri bo'lib, ular til va madaniyat o'rtasidagi aloqani eng aniq tarzda namoyon etadi.

O'zbek tilidagi rang nomlarining simvolik mazmuni uch mustaqil qatlamni tashkil etadi: milliy o'ziga xos qatlam (atlas, to'qimachilik, marosim ranglari), umumturkiy qatlam (umumiy ko'chmanchi-agrarian meros) va universal qatlam (tabiat universallari). Ushbu uch qatlamning mavjudligi o'zbek tilining bir vaqtning o'zida o'ziga xos va umumbashariy ekanini tasdiqlaydi. Oq, qora, qizil, yashil, ko'k va sariq ranglari o'zbek xalqining tarixiy hayot tarzi – dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va Islom ma'naviyati – ni bevosita aks ettiradi. Rang nomlari tasodifiy belgilar emas – ular asrlar davomida xalqning madaniy xotirasida saralanib, mustahkamlashgan. A. Nurmonov ta'biri bilan aytganda, ular "tilning madaniy geni" hisoblanadi [1].

Kelajak tadqiqot yo'nalishlari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin: o'zbek shevalari va adabiy til rang nomlarini qiyosiy o'rganish; zamonaviy reklama va ommaviy madaniyatda rang nomlarining semantik evrilishini kuzatish; hamda o'zbek tilidagi rang nomlari etimologik lug'atini tuzish – bu sohada hali yetarli leksikografik ish olib borilmagan.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. I jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B. 169–172.
2. Mahmudov N. O'xshatishlarda milliy mentallik jozibasi // Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017. – B. 12–26.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. URL: <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/10-o-zbek-tilining-izohli-lug-ati>
4. Hojiyev A.P. O'zbek tilining frazeologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 1973. – B. 75–92.
5. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 41–58.
6. Usmonov F.F. O'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2017.
7. Yoqubbekova M.U. O'zbek xalq qo'shiqlarida o'xshatish: Monografiya. – Toshkent, 2003.
8. O'zbek xalq maqollari va matallari to'plami / Tuzuvchi: T. Mirzayev. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2014.
9. Oripov A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2004.
10. Qahhor A. Asarlar. 3 jildlik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2009.
11. Mahmudov N. O'zbek tili stilistikasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2013.
12. Sodiqova S.T. O'zbek va ingliz tillaridagi rang nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. URL: <https://cyberleninka.ru/article>
13. O'zbek tilidagi rang nomlarida tana a'zolari: leksik va madaniy tahlil // Развитие педагогических технологий в современных науках. – 2024. – Т. 3, №16. URL: <https://inlibrary.uz>
14. Rang simvolikasi va o'zbek xalq og'zaki ijodi / Zenodo. – 2024. URL: <https://zenodo.org/records/13922363>
15. O'zbek she'riyatida kolorativ leksikaning lingvokulturologik tahlili. Diplom ishi. – Toshkent: TDTU, 2023. URL: <https://oefen.uz/uz/documents/diplom-ishlar/>